सत्यं शिवं सुन्दरम्

Estd.1949

The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara

Department of Traditional Sanskrit Studies, Faculty of Arts

(Synopsis)

महाराजासयाजिरावविश्वविद्यालयस्य

वाचस्पतिः (Ph.D)

इत्युपाधये स्वीकृतस्य शोधप्रबन्धस्य सारांशः

Subject Title (विषयः)

''शुद्धाद्वैतसम्प्रदाये कर्मकाण्डस्य महत्त्वं स्वरूपञ्च''

Shudhadwaitsamprdaye karmkandasya Mahttwam Swaroopm cha

शोध–निर्देशकः

डॉ. सुरेश पटेल

असिस्टेन्ट प्रोफेसर
परम्परागतसंस्कृताध्ययनविभागः
वटोदरसंस्कृतमहाविद्यालयः
महाराजासयाजीराववविश्वविद्यालयः,
वड़ोदरा, गुजरात

शोधार्थी

जोशी हेमाङ्गकुमार एच.

बी / 52, सरोज पार्क
रिफाइनरी रोड
वड़ोदरा–390007
चलभाषः 995039969

Reg No. –BSM/103
Date: 16/03/2017

वर्षम् –NOV. 2022

''शुद्धाद्वैतसम्प्रदाये कर्मकाण्डस्य महत्त्वं स्वरूपञ्च''
इत्यस्य सारांशः

विषयप्रवेशः –

वेदादारभ्य अद्यावधि पर्यन्तं समस्तसंस्कृतसाहित्यम् उत्तरोतरं वृद्धिकरं जायते। संस्कृतवाङ्मये दर्शनशास्त्रस्य अतीव–महत्वं वर्तते। येन तत्वं दृश्यते तद्दर्शनम्। भारतीयदर्शनं सर्वेभ्योऽपि दर्शनेभ्यः प्राचीनतमम्। अस्य बीजं तु वेदसंहितासु एव दृश्यते। तथैव ब्राह्मणग्रन्थेषु आरण्यकग्रन्थेषु च यत्किञ्चित् बींज लक्ष्यते। उपनिषदसाहित्यं तु दर्शनस्य मौलिकभूमिः।

भारतीयदर्शनेषु षड्विभागाः सन्ति। अस्य शास्त्रस्य जीवने अतीव–महत्वं वर्तते। गूढ़तमस्य प्रपञ्चस्य, सरहस्यस्य समाधानपदार्थकमिदं शास्त्रमस्ति।

मनुष्यः स्वभावेन एव मननशीलः। ''मनुष्यः कस्मात् मत्वा कर्माणि सीव्यति इति।''[1] यदा जनः चिन्तयति कोऽहं ? कुतोऽहं ? कस्मादहं ? इति चिन्तनमननयोः परिणतिः एव दर्शनशास्त्रम्।

षड्संज्ञकानि दर्शनानि सन्ति। न्याय–वैशेषिक–सांख्य–योग–मीमांसादीनि। इमान्यास्त्तिकानि सन्ति त्रीणि नास्तिक सम्मतानि चेति। प्रथमेहि वेद प्रामाणं स्वीक्रियते, द्वितीये च वेद रहितानि। तत्र षड्दर्शनेषु वेदान्तदर्शनम् मूर्धन्यमस्ति।

अस्मिन् वाङ्मये दर्शनशास्त्रस्य अन्यतमम स्थानमस्ति। यतोहि तत्र जीवः ब्रह्ममयोर्विषये धर्मकर्मणोः विषये, भक्तिज्ञान विषयोश्च चिन्तनम् वर्तते। मानवजीवनस्य अङ्गीभूतम् धर्म–कर्म–क्रियादीनां सहयोगः दरीदृश्यते।

वेदान्तदर्शनम् –

वेदान्तदर्शनं वेदोपनिषद् ब्रह्मसूत्रं भगवद्गीतादिग्रन्थाधारितं स्वीक्रियते। ''वेदान्तानामोपनिषद प्रमाणम्''[2] इति। अस्य दर्शनस्य उपजीव्या

---

1. निरुक्त–3/8/2
2. वेदान्तसार

उपनिषदः एव। भगवतः बादरायणस्य ब्रह्मसूत्रं प्रसिद्धम्। अस्मिन् ग्रन्थे चत्वारोऽध्यायाः सन्ति –

1.समन्वयाध्यायः, **2.**अविरोधाध्यायः, **3.**साधनाध्यायः, **4.**फलाध्यायश्चेति। वेदान्तदर्शनस्य प्रमुखो प्रतिपादकः श्रीमदादिशङ्कराचार्यः, यस्य भाष्यनाम शारीरिकमिति। अद्वैतवादः प्रसिद्धः वर्तते। तत्र ब्रह्मैव कारणं एतदितिरिक्तं सर्वं नाशशीलम्। अस्मिन् सिद्धान्ते नित्य–शुद्ध–मुक्त–स्वभावस्य–स्वप्रकाशस्य–चिद्रूपस्य–ब्रह्मणः–माया अविद्यादि उपाधिना कुण्ठितप्रकाश –तत्वम् अस›स्य च तस्य आकाशादि प्रपञ्चजनकत्वञ्च स्वीकृतम्।

वेदान्ते अनेके वादः प्रसिद्धाः अभवन्। तद्यथा –

क्रमः	**आचार्यनाम**	**मतम् /वादः**
1.	श्रीशङ्कराचार्यस्य	अद्वैतवादः
2.	श्रीरामानुजाचार्यस्य	विशिष्टाद्वैतवादः
3.	श्रीमध्वाचार्यस्य	द्वैतवादः
4.	श्रीनिम्बार्काचायस्य	द्वैताद्वैतवादः
5.	श्रीवल्लभाचार्यस्य	शुद्धाद्वैतवादश्च इति।

एतेषां वादानामनेके आचार्याणां स्वातन्त्र्येण च अनेके ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति।

शुद्धाद्वैतसिद्धान्तः (वल्लभदर्शनम्)

श्रीमद्वल्लभाचार्याणां दार्शनिकसिद्धान्तः 'शुद्धाद्वैतनाम्ना' प्रसिद्धः। एषां नयेन ब्रह्ममायालिप्तया नितान्तशुद्धं पदमालम्बते। इदमञ्च मायासम्बन्ध –रहितं ब्रह्मनाद्वैतम्। अतः मतमेषां शुद्धाद्वैतमिति सम्प्रदाये प्रख्यातम्। उक्तञ्च ––

शुद्धाद्वैतपदे ज्ञेयः समासः कर्मधारयः।
अद्वैतं शुद्धयोः प्राहुः षष्ठीतत्पुरुषं बुधाः।।
मायासम्बन्धरहितं शुद्धमित्युच्यते बुधैः।
कार्यकारणरूपं हि ब्रह्म शुद्धममायिकम्।।[1]

————————————————————————————————

1. शुद्धा. मार्तण्ड–27–28

अस्मिन् वल्लभनये ब्रह्मणः सर्वधर्मविशिष्टतत्वमङ्गीकृतम्। अतएव तस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वम्। अद्वैतवादिनां निर्गुणं निर्विशेषानिधर्मकञ्च ब्रह्म, मायासम्पर्कात् यत् सगुणत्वादिवदाभासते, तद्वल्लभा न सहन्ते।

पुष्टिमार्गः –

आचार्याणामाचारमार्गः एव पुष्टिमार्गः उच्यते। पुष्टिशब्दश्चानुग्रहवचनः प्रोषणं तदनुग्रहः' मुक्तिम्प्रति प्रमुखकारणता चानुग्रहस्यैववेति[1] वल्लभसम्प्रदायोऽयं पुष्टिमार्गमिति पदप्यपदेशभाक्। वल्लभा मन्यन्ते यदस्ति मर्यादामार्गपुष्टिमार्गयोः नितरां भेदः अक्षरब्रह्मणो वाणीतो निःसृतत्वात् मर्यादामार्गोऽयं वैदिकः खलु। परं पुष्टिमार्गस्तु भगवतः पुरुषोत्तमस्य वपुषो निर्गतत्वात् सुतरां तद्विलक्षणः। मर्यादामार्गे ज्ञान–श्रवणादि–साधनद्वारा सायुज्यमुपलभ्यते। परन्तु पुष्टिमार्गे सर्वात्मनात्मसमर्पणेन विप्रयोगरसात्मक–प्रीति–साचित्येन साक्षात् आनन्द– धाम्नोः भगवतो ब्रह्मणोऽमृतत्वप्राप्तिः। तथा च प्राह आचार्योऽपि अणुभाष्ये 'पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य ज्ञानादिनैरप्यपेक्ष्यमर्यादामङ्गीकृतस्य तु तद्पेक्षितत्वं तु युक्तमे।[2] पुष्टिमार्गोऽनुभवैकसाध्यः प्रमाणमार्गाद्विलक्षणः इति।[3]

पोषणं तदनुग्रह इति कृष्णानुग्रहरूपा हि पुष्टिः कालाधिबाधिका। सा च विलक्षणा लौकिकालौकिकफलसाधिका। पुष्टिभक्तिश्चतुर्धा –1.प्रवाहः 2. मर्यादा 3.पुष्टिः 4.शुद्धभेदात्।

पुष्ट्या विमिश्रा सर्वज्ञाः प्रवाहेणक्रियारताः।
मर्यादया गुणज्ञास्ते वृणुते तेन लभ्यः।।

अत्र यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति वेदवाक्याद् यस्मिन् हि भगवत्कृपा स एवास्य विलक्षणपुष्टिमार्गस्याधिकारी। श्रीमद्वल्लभाचार्येण श्रीमद्भाग–वतस्य आध्यात्मतत्वमाधारी कत्यैव एषः पुष्टिमार्गः प्रतिष्ठापितः।

---

1. भा.–2/10/4
2. अणुभाष्य–3/3/21
3. अणुभाष्य–4/4/9

कर्मकाण्डविषयः –

वेदेषु एकलक्षमन्त्राः स्वीकुर्वन्ति। तत्र कर्मकाण्डविषयकः अशीतिसहस्र मन्त्राः सन्ति। यतोहि जन्मतः मृत्युपर्यन्तं यानि–यानि कार्याणि भवन्ति तत्र सर्वे कर्मकाण्डस्य विषयाः स्वीकुर्वन्ति। एतद्रिक्तं यजनयाजनयोः पूजानादिकं सर्वेषां देवाना ंपूजने–अर्चने च कर्मकाण्डस्यैव कार्यं भवति। अपि च मनुष्यस्य जीवनसम्बन्धिकार्येषु यथा वास्तुपूजनं षोडशसंस्कारः इत्यादिषु कार्येषु कर्मकाण्डस्यैव पद्धतिः भवति। अनेन कारणेन कर्मकाण्डस्य अनेके विषयाः सन्ति।

कर्मकाण्डशब्दस्यार्थः –

'कनी दीप्तौ धातो कमुकान्तौ धतौः' ञमन्ताऽऽ'' क्वादिभ्यः[1]

अनुनासिक्य दीर्घकाण्डशब्दस्य निष्पत्तिः।
काण्डं चावसरे वाणे नाले स्कन्धे च शाखिनाम्।
स्तम्बे रहसि वर्गे च इति धरणिः।।

काण्डे स्तम्बे तरुस्कन्धे बाणे वसनीरयोः।
कुत्सिते वृक्षाभिन्नाड़ी रहसिवृन्दे नास्त्रियाम्।।[2]

काण्डः काण्डम् – कण+ऽ दीर्घः। इयमपि निष्पत्ति स्वीक्रियते। अस्य शब्दस्य अनेके अर्थाः सन्ति। यथा (ग्रन्थस्य भागः, समूहः, अंशः, दण्डम्, जलम्, अवसरः, इत्यादयः।)

कर्मकाण्डस्य पर्यायाः –

कर्मकाण्डस्य अनेकेपर्यायशब्दाः सन्ति। पौरोहित्य, देवार्चनं, याजनं, याज्ञयागादिकमित। चतुर्वेदेषु लक्षपरिमिताः मन्त्राः सन्ति। तत्र 80000 मन्त्राः कर्मकाण्डस्य, षोडशसहस्रात्मकाः मन्त्राः उपासनाकाण्डस्य, चतुः सहस्रात्मकाः मन्त्राः ज्ञानकाण्डस्य सन्ति। अनेन ज्ञायते मनुष्यस्य जीवने कर्मकाण्डस्य अतीव महत्वम् वर्तते। यथा मीमांसासूत्रे कथितमस्ति – ''आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्''[3]

---

1. अमर.–3 / 112

2. मेदिनी–40 / 203 **3.** मीमांसा–1 / 2 / 1

तदेवं तादृशविधिवचनानुष्ठानेनैव जनः निःश्रेयसः लभते। स्वर्गकामो यजत् इत्यत्र यजेदित्यादिविधौ यत् तादृशकर्मानुष्ठानम् प्रति या प्रेरणा उत्पद्यते तदेव कर्मरूपेण व्यपिदृश्यते।

वैदिकविध्यानुसारेण देवपूजानादिकं तदेवं कर्मकाण्डकर्म इति कथ्यते। वेदविहितकर्मानुष्ठानेन लोके कर्मफलप्राप्तिः भवति। अतएव कर्मकाण्डस्य पौरोहित्यस्य वा अद्यापि अत्यन्तं महत्वं दृश्यते।

विविधसम्प्रदाये कर्मकाण्डम् –

सनातनधर्मावलम्बिनां ये सम्प्रदायाः सन्ति तत्र पूर्वोक्ताचार्याणां (शङ्करवल्लभादीनां) एव समावेशः। ते सर्वे वैदिकसम्प्रदायाः सन्ति। सर्वेषु सम्प्रदायेषु याः कर्मकाण्डविषयकाः क्रियाः भवन्ति ताः कर्मकाण्डाश्रिताः सन्ति। तत्र वैदिकमन्त्राणां पूजने अर्चने वन्दने वा प्रयुज्यते जनैः।

अस्य विषयस्य विधिनिर्देशकाः अनेके ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति। किन्तु सम्प्रदायाधारिताः कर्मकाण्डविषयकाः ग्रन्थाः न्यूना सन्ति। अनेन कारणेन कस्मिन् सम्प्रदाये कीदृशं कार्यं कर्मकाण्डरूपेण स्वीक्रियते, तदावश्यकता सम्प्रति वर्तते।

शुद्धाद्वैतसम्प्रदाये कर्मकाण्डस्यस्वरूपम् –

अस्मिन् सम्प्रदाये अनेकविधरूपेण वैदिककर्माणि भवन्ति। किन्तु तानि आचार्याज्ञातानि सन्ति। अस्मिन् विषये मौलिकरूपेण केनापि स्वातन्त्र्येण अनुसंधानं शोधकार्यं वा नैव कृतम्। यत्र–तत्र केचित् निबन्धाः सन्ति। मार्गदर्शिकारूपेण केचित् आचार्यवर्याः कार्यं कृतवन्तश्चेति यथा–गो.श्री. चन्द्रगोपालजीमहाराजाः अनेके ग्रन्थाः गौर्जर्यां–हिन्द्याम् वा पुस्ताकनि लिखितवन्तः तथापि संस्कृतभाषायां सम्प्रदायेऽस्मिन् अन्वेषणात्मकं शोधकार्यं नैव अभवत्।

मया शुद्धाद्वैतसम्प्रदाये कर्मकाण्डस्य महत्वं स्वरूपञ्च अति विषयं स्वीकृत्य महता प्रयत्नेन शोधप्रबन्धः लिखितः। अस्य विषयस्य विवेचनाय प्रकरणपञ्चमं विभाजितम्।

प्रथमे–प्रकरणे शुद्धाद्वैतसम्प्रदायस्य परिचयः लिखितः। ततः तत्सम्प्रदायस्य किं महत्वं अस्ति ? एतदपि विवेचितम्। यस्य कस्यापि

वस्तुनः सिद्धान्तस्य वा वैशिष्ट्य ंन स्यात् तावत् तन्महत्वं अपि न भवति। अतएव अस्य सम्प्रदायस्य वैशिष्ट्यं स्वरूपं व अस्मिन्नेव प्रकरणे प्रकटितम्।

द्वितीयं–प्रकरणं कर्मकाण्डविषयकं वर्तते। अत्र वैदिकसंहिताषु कर्मकाण्डविचारः विनिवेशः कृतः। ततः परं मन्त्रब्रह्मणर्योवेदः इत्याधारेण ब्राह्मणारण्यकोपनिषत्सु कर्मकाण्डविचारः कर्मकाण्डविषयकं किमस्ति, अस्मिन् विषये अत्र विचाारः कृतः। ततः परं सूत्रग्रन्थानामपि कर्मकाण्डे अतीवमहत्वं परिदृश्यते। अत एव सूत्रग्रन्थेषु कर्मकाण्डस्य किं स्वरूपं एतद् वर्णनं कृतम्। वैदिकवा›मयस्योपरान्ते पुराणेषु कर्मकाण्डविषयकं विपुलं साहित्यवर्णनं च प्राप्यते। अनेनकारणेन पुराणेषु कर्मकाण्डविचारः अत्र कृतः।

तृतीये–प्रकरणे कर्माकण्डस्य महत्वस्य वर्णनमस्ति। अत्र संहिता–ग्रन्थेभ्यः मन्त्राणां कर्मकाण्डे कः उपयोगः, दार्शनिक दृष्ट्या अस्य किं महत्त्वम् इति विविच्य धार्मिकदृष्ट्याऽपि कर्मकाण्डस्य महत्त्वं प्रकटितम्। ततः परं आध्यात्मिक दृष्ट्यापि कर्मकाण्डस्य महत्वम् इति विविच्य लौकिक दृष्टया अस्य स्वरूपस्य वृहदरूपेण उल्लिखितम्। सर्वेषु सम्प्रदायेषु कर्मकाण्डस्य पौरोहित्यस्य च उपयोगिता दरीदृश्यते। तथापि अत्र शुद्धाद्वैत सम्प्रदाये यत् परिमाणं कर्मकाण्डस्य ग्रहीतम्।

अस्य विवेचनावसरे **चतुर्थ–प्रकरणं** लिखितम्। प्रकरणेऽस्मिन् शुद्धाद्वैतसम्प्रदाये कानि कर्माणि भवन्ति इति सोदाहरणं लिखित्वा तं सम्प्रदाये के के विविधोत्सवाः भवन्ति, क्रियते च तथा च विविधव्रतानां तत्पूजनानां च विवेचनमपि अत्र उपस्थापितम्। एतेषु सर्वेषु क्रमेषु च पूजनक्रमः कया पद्धतया ग्रहीता अस्यापि निदर्शनं कृतम्। अनेन सह तस्य वैदिकपद्धतिः का ? केन वेदेन परिपुष्टम् अस्ति, इत्यपि अत्र लिखितम् अस्ति।

पर्यन्ते पञ्चमं–प्रकरणम् अस्ति। यत्र शुद्धाद्वैतसम्प्रदाये कर्मकाण्डस्य मीमांसा कृता अस्ति। यत्र मीमांसासम्प्रदाये कर्मकाण्डस्य किं स्वरूपं इति विविच्य कर्मकाण्डस्य वर्तमानस्वरूपं किमस्ति इत्यपि उल्लिख्य कर्मकाण्डविषये विविधाचार्याणां मतमपि उपस्थापितम्।

ततः परं अस्य शोधप्रबन्धस्य निष्कर्षः लिखितम् अस्ति। परिशिष्टरूपेण आधारग्रन्थानां निदर्शनमपि च कर्मकाण्डे प्रयुक्तपारिभाषिक –शब्दानां अर्थाः अपि लिखिताः सन्ति।

अयं शोधप्रबन्धः पञ्चसुप्रकरणेषु विभाजितः। तस्यात्र अनुक्रमणिका संलग्नाऽस्ति – –

''शुद्धाद्वैतसम्प्रदाये कर्मकाण्डस्य महत्त्वं स्वरूपञ्च''

प्रस्तावना

प्रथमप्रकरणम् (शुद्धाद्वैत सम्प्रदायः)

1. सम्प्रदायानां परिचयः ।
2. शुद्धाद्वैतसम्प्रदायः तन्महत्त्वमञ्च ।
3. सम्प्रदायस्य वैशिष्ट्यं स्वरूपञ्च।

द्वितीयप्रकरणम् (कर्मकाण्डविषयकम्)

1. वेदेषु कर्मकाण्डविचार :।
2. ब्राह्मणारण्यकोपनिषत्सु कर्मकाण्डविचार :।
3. सूत्रग्रंथेषु कर्मकाण्डविचार :।
4. पुराणेषु कर्मकाण्डविचार :।

तृतीयप्रकरणम् (कर्मकाण्डस्य महत्त्वम्)

1. वैदिकसाहित्ये कर्मकाण्डस्य महत्त्वम् ।
2. दार्शनिकदृष्ट्या महत्त्वम् ।
3. धार्मिकदृष्ट्या महत्त्वम् ।
4. आध्यात्मिकदृष्ट्या महत्त्वम् ।
5. लौकिकदृष्ट्या महत्त्वम् ।

चतुर्थप्रकरणम् (शुद्धाद्वैत–सम्प्रदाये कर्मकाण्डम्)

1. शुद्धाद्वैते विविधानि वैदिककर्माणि ।
2. शुद्धाद्वैते विविधयज्ञाः, संस्कारकर्मणि
2. शुद्धाद्वैते विविधोत्सवाः ।
3. शुद्धाद्वैते विविधव्रतानि तेषामुद्यापनानि ।
4. शुद्धाद्वैते पूजनक्रमः ।

पञ्चमप्रकरणम् (शुद्धाद्वैत सम्प्रदाये कर्मकाण्डस्य मीमांसा)

1. शुद्धाद्वैतसम्प्रदाये कर्मकाण्डस्य प्रकाराः।
2. शुद्धाद्वैतसम्प्रदाये कर्मकाण्डस्य वर्तमानस्वरूपम् ।
3. शुद्धाद्वैतसम्प्रदाये कर्मकाण्डविषये आचार्यमतम् ।
4. कर्मकाण्डविषयिकी विविधसम्प्रदायेषु एकरूपता।

उपसंहारः

परिशिष्ट

1. कर्मकाण्डस्य पारिभाषिकशब्दाः ।
2. सन्दर्भ–ग्रन्थावली ।